

ULUSLARARASI SEMPOZYUM

GEÇMİŞTEN GELECEĞE

İBN HALDUN

Vefatının 600. Yılında İbn Haldun'u Yeniden Okumak

3 - 4 Haziran 2006

Sempozyumlar Dizisi

Geçmişten Geleceğe İbn Haldun: Vefatının 600. Yılında İbn Haldun'u Yeniden Okumak

Sayfa tasarımı: Ender Boztürk

İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM)
Altunizade, İcadiye Bağlarbaşı Cad. 40
Bağlarbaşı 34662 Üsküdar-İstanbul
Tél. (0216) 474 08 50 Fax. (0216) 474 08 74
www.isam.org.tr

© Her hakkı mahfuzdur.

İstanbul, Haziran 2006

İbn Haldun'un Fıkhî Birikimi ve İslâm Hukuk Tarihiyle İlgili Görüşleri (*Mukaddime* Çerçevesinde)

Ferhat Koca*

That which gives Ibn Khaldun, a man who struggled in life, social and political arenas, his claim to fame in the history of Islamic thought are the ideas put forward in the timeless work al-Muqaddimah, in particular his original theories and thoughts on history and sociology. Alongside of this, in the same work, he not only focuses on historical and sociological matters, but also provides a variety of information on the qualities and historical development of almost all basic Islamic sciences. One of the sciences about which he put forward his thoughts is fiqh, or what we call today "Islamic jurisprudence". As well as providing information about fiqh, we can find some evaluations by Ibn Khaldun of the sub-topics of faraid (inheritance law), the method of fiqh, and polemics. Moreover, serving as an instructor in fiqh (as a muderrislik) in a number of madrasa in Egypt, he himself, as head judge of the Maliki sect, made a contribution to the education and instruction of fiqh as well as introducing some rulings. However, at this time, there were people opposed to him who questioned his approach, particularly in connection with his work on fiqh.

In this article we examine the work Ibn Khaldun carried out on fiqh, and particularly in the work called Mukaddime, his thoughts and conclusions in connection with the history of Islamic Law are evaluated, particularly that of his umran theory.

According to the information given in el-Ta'rif bi-Ibn Khaldun wa rihlatuhu qarban ve sharqan, a work that explains Ibn Khaldun's own life, Ibn Khaldun received basic religious training until the age of 18 and later began to work in politics and administration. During this period of his basic education, he studied, as part of the curriculum of the period and per tradition, the Qur'an, hadiths, Islamic jurisprudence, methods of jurisprudence and Islamic philosophy, as well as studying rational sciences like philosophy and logic. Among the works he read concerned with Islamic jurisprudence were Imam Malik's al-Muwatta, Sahnun's al-Mudawwana, Asad b. al-Furat's al-Asadiyya, Utbi's al-Utbiyya, Ibn al-Hajib's al-Muhtasar and some of his commentaries, Ibn Habib's al-Wadiha, as well as other basic Maliki sources. Moreover, he worked as a teacher of Islamic jurisprudence (mudarris) in

* Prof. Dr., Gazi Üniversitesi, Çorum İlahiyat Fakültesi, Çorum

the Qamhiyya and Barquqiyya (Zahiriye) madrasas and as a head judge of the Maliki sect. In his work *et-Ta'rif* Ibn Khaldun does not provide any information concerning the reasons why some were opposed to him as head judge of the Maliki sect, but rather constantly accused them of being “creators of defeatism and plotters”. In our opinion, Ibn Khaldun, along with other experts trained in canonical law like al-Qayravani, Qadi al-Baqillani, Ibn Arabi, Qadi ‘Abdulwahhab, Abu Walid al-Baji, Ibn Rushd el-Jadd, Ibn Rushd al-Hafid, Qadi Iyad, Ibn Hajib, Ibn Farhun and al-Qarafi, was a great scholar; in addition to this, the education he received in fiqh and his life-long experience were very wide and deep, giving him the ability to be the head judge of the Maliki sect and enabling him to make many interpretations on the history of Islamic law.

On the other hand, in the work *al-Ta'rif* and *al-Muqaddimah* by Ibn Khaldun, from the beginning of Islam to his own period he gives a great deal of information about the development of the history of Islamic law and its literature. In particular, a great deal of information concerned with the degeneration experienced in the organization of the *yarqi* (provincial administration) in Egypt at the period in which he lived is given in *al-Muwatta*, while in *et-Ta'rif* there is information about the founder of the Maliki school, Imam Malik. At the same time, while giving information about polemics in *al-Muqaddimah*, he asserts that due to the selection of opinions, previous works and rational evidence in the Islamic legal schools, that while the Hanafis used *qiyas* (arriving at a judgment through comparison) in many of the secondary subjects and were, for this reason, skilled at *nazar* (debate) and research, the Malikis, on the other hand, depended on works and reports and therefore were not skilled at debate (*ahl al-nazar*). Moreover, he says that many of the Malikis were from North Africa – and with few exceptions – were Bedouins unaware of the arts of debate and discussion. Thus, in his evaluations on the history of Islamic jurisprudence, Ibn Khaldun presents a great parallel to his ‘umran theory.

İbn Haldûn (732–808/1332–1406) Tunus’ta doğmuş; Tunus, Fas, Cezayir, Endülüs ve Mısır gibi çeşitli yerlerde yaşamış, mühürdarlık, katiplik, elçilik, hâciblik (başvezirlik), müderrislik ve başkadılık gibi birçok siyasi, idari ve ilmi görevlerde bulunmuş; tarihçi, sosyolog, din bilgini ve büyük bir İslam düşünürüdür.

Hayatı daha çok siyasi ve idari alanlarda verdiği mücadelelerle geçen İbn Haldûn’u İslam düşünce tarihinde meşhur eden ise, *el-Mukaddime* adlı ölümsüz eserinde özellikle tarih ve sosyoloji sahalarında ileri sürdüğü özgün fikirleridir. Bununla birlikte o, adı geçen eserde, sadece tarih ve sosyoloji konularıyla ilgilenmemiş, diğer ilimler yanında, hemen hemen bütün temel İslam bilimlerinin nitelikleri ve tarihsel gelişimleri hakkında çeşitli bilgiler vermiştir. Onun, hakkında bilgi verdiği bu ilimlerden biri de bugün “İslam hukuku” adıyla andığımız fıkıh ilmidir. İbn Haldûn fıkıh ilmiyle doğrudan ilişkili olan ferâiz, fıkıh usulü, hilaf ve hilâfiyât ilimleri hakkında da kısa bilgiler vermiştir. Ayrıca o, Mısır’da çeşitli medreselerde fıkıh hocalığı (müderrislik) yaparak fıkıh eğitim ve öğretiminin, Mâlikî Mezhebi başkadılığı yaparak da bizzat hukukî uygulamanın içerisinde bulunmuştur.

Biz bu tebliğimizde, önce İbn Haldûn’un fikhî birikim ve alt yapısını tespit etmeye, daha sonra da özellikle *el-Mukaddime* adlı eseri çerçevesinde, İslam hukuk tarihiyle ilgili verdiği çeşitli bilgi ve düşünceleri değerlendirmeye çalışacağız.

1. İBN HALDÛN'UN FIKHÎ BİRİKİMİ

İbn Haldûn'un, bizzat kendi hayatını anlattığı *et-Ta'rif bi-İbn Haldûn ve rihletuhû garben ve şarkan* adlı eserinde verdiği bilgilere göre o, 18 yaşına kadar temel din eğitimi almış, daha sonra da siyaset ve idarecilik alanlarında çalışmaya başlamıştır. Bu temel eğitimi sırasında o, döneminin eğitim-öğretim gelenekleri çerçevesinde Kur'an, hadis, fıkıh, fıkıh usulü ve kelam gibi çeşitli dini ilimler ile felsefe ve mantık gibi akli ilimleri okumuştur.

İbn Haldûn'un özellikle ismini verdiği fıkıh hocaları ve onlardan okuduğu kitaplardan bazıları şunlardır:

Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Bural'dan İbnü'l-Hâcib'in fıkıh usulüne dair *el-Muhtasar*'ını okumuş, ancak bu eseri ezberlemeyi tamamlayamamıştır.¹

Dönemin hadis bilginlerinden Şemsüddin Ebû Abdillâh Muhammed b. Câbir el-Kaysî el-Vâdiyâşî'den Müslim'in *es-Sahih*'ini, Mâlik'in *el-Muvatta*'ını sema yoluyla, isimlerini belirtmediği, Arapça ve fıkıhla ilgili pek çok kitabı ise münavele yoluyla okumuştur.²

Ayrıca, Ebû Abdillâh b. Abdillâh el-Ceyyânî ve Ebu'l-Kâsım Muhammed el-Kasîr adlı hocalardan fıkıh dersleri almıştır. Ebu'l-Kâsım Muhammed el-Kasîr'den Ebû Saîd el-Berdeî'nin *Kitâbü't-Tehzîb*'ini, *Muhtasarü'l-Müdevvene*'yi ve *Kitâbü'l-Kâlikiyye*'yi; Kâdî'l-cemâa Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdisselâm'dan ise İmam Mâlik'in *el-Muvatta*'ını sema yoluyla okumuştur.³ Mağrib'te şeyhü'l-fütyâ (başmüftü) lakabıyla tanınan Mâlikî mezhebi bilginlerinden Ebû Abdillâh Muhammed b. Süleyman es-Sattî'den ise, Ebü'l-Hasan el-Lahmî'nin *Kitâbü't-Tefsîr* adlı kitabını okumuştur.⁴

İbn Haldûn'un fıkıh alanıyla ilgili çeşitli görevlerine ve değerlendirmelerine temel teşkil eden fıkıh eğitimi bundan ibarettir. Ancak, onun, İslam hukukunun aslı kaynakları olan Kuran ve sünnet alanında aldığı eğitim ile icma, kıyas, örf-âdet... gibi diğer kaynaklarla doğrudan ilgili olan felsefe-mantık, tarih ve sosyoloji alanlarında aldığı eğitim ve yaptığı çalışmaları da bu fikhî birikime ilave etmek gerekir.

İbn Haldûn, genç yaşta tamamladığı eğitiminden sonra birçok idari, siyasi ve hukukî görevler üstlenmiştir. Ayrıca bu idarî ve siyasî görevleri sırasında da imkân nispetinde eğitim ve öğretim faaliyetlerini aksatmamaya çalışmıştır. Mesela, 766/1365 yılında Bicâye'de Emir Ebû Abdillâh'a hâciplik yaptığı esnada, Bicâye (merkez) camiinde hatiplik görevinde bulunmuş, sabah erkenden hükümet işlerini bitirdikten sonra, camide ilim öğretimiyle meşgul olmuştur.⁵

1 İbn Haldûn, *et-Ta'rif bi-İbn Haldûn ve rihletuhû garben ve şarkan* (İbn Haldûn'un *Kitâbu'l-İber ve divânî'l-mübtade*' ve'l-haber adlı tarih kitabı içerisinde), Beyrut 1413/1992, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, VII, 457. Ayrıca, elinizdeki bu çalışma esnasında, *et-Ta'rif*'in Vecdi Akyüz tarafından *Bilim İle Siyaset Arasında Hatıralar* (İstanbul 2004, Dergâh Yayınları) adıyla Türkçe'ye tercüme edilen nüshasından yararlanılmış, özellikle tırnak içi nakillerde bu tercüme esas alınmıştır.

2 İbn Haldûn, *et-Ta'rif* (*Kitâbu'l-İber ve divânî'l-mübtade*' ve'l-haber içerisinde), VII, 458.

3 İbn Haldûn, a.g.e., VII, 458.

4 İbn Haldûn, a.g.e., VII, 458, 464.

5 İbn Haldûn, a.g.e., VII, 499-500.

Onun fıkıh/hukuk alanında ifa ettiği en önemli görevler ise, Mâlikî fıkı müderrisliği ve Mâlikî kâdilkudâtılığı (başkadılığı)dır.

İbn Haldûn, 786/1384 yılında, Kahire'deki el-Kamhiyye medresesine müderris olarak atanmıştır.⁶ Ayrıca, aynı yıl el-Medresetü'z-Zâhiriyye'nin (el-Medresetü'l-Berkûkiyye) Mâlikî fıkıh hocasına tayin edilmiştir.⁷ el-Medresetü'z-Zâhiriyye'deki görevinden 788/1386 yılında ayrılan İbn Haldûn, düşmanlarının, sultanın medrese işlerini yürüten emîrî'l-mâhûriyye katında yardımlaş-tıklarını, onu kendisinden uzaklaştırma ve görevinden alma konusunda kışkırttıklarını söyler.⁸ Öte yandan, doğrudan doğruya fıkıhla ilgili olmamakla beraber, İbn Haldûn'un 791/1389 yılında Kahire'de Sargatmış Medresesine (el-Medresetü's-Sargatmışiyye) hadis hocası⁹, 792/1390 yılında ise Baybars Hangâh'ına nâzır (yönetici) olarak atanması¹⁰ onun İslamî ilimlerdeki geniş bilgi ve birikimine katkıda bulunmuştur.

İbn Haldûn, 786/1384 yılında Mısır'da Mâlikî mezhebi başkadılığına (kâdilkudât) atanmıştır. Sultanın ısrarı üzerine bu görevi kabul eden İbn Haldûn¹¹, bu vaazifesi esnasında hakkı belirleme ve adaleti araştırma konusunda Allah'ın ve sultanın ahdini gereğince yerine getirdiğini, ancak Allah'ın hükümlerine rıza göstermeyenlerin kendisine öfkelendiklerini, batıl ve şüphe yoluna uyanların bozgunculuğunun arttığını ve atandıktan bir yıl sonra sultanın kendisini bu görevden affettiğini söyler.¹² Bu ilk başkadılık görevinden ayrılış sebeplerini *et-Ta'rîf* de çeşitli vesilelerle anlatan İbn Haldûn¹³, Allah'ın hükümlerinin kendilerini hoşnut etmediği kişilerin öfkeye kapılıp ortalığı velveleye verdiklerini ileri sürer.¹⁴

İbn Haldûn, 801/1398 yılında, Mâlikî kadısı Nâsiruddin b. et-Tenesî'nin ölümünden sonra, bu göreve ikinci defa atanmıştır. Bu atamayla ilgili olarak o, daha önce bilinen çizgisi doğrultusunda, görevini dine ve örfe uygun bir biçimde yürüttüğünü, Sultan Berkuk'un da kendisinden memnun olduğunu söyler.¹⁵ Ne var ki, İbn Haldûn'un bu ikinci başkadılık dönemi de uzun sürmez ve 803/1401 yılında tekrar bu görevinden uzaklaştırılır. İbn Haldûn bu olayı anlatırken, Mısır'da Nureddin b. el-Hallâl adında Mâlikî bir fakih bulunduğunu, onun çoğu zaman Mâlikî kâdilkudâtına naiblik yaptığını, bazı dostlarının, onu asaleten makama geçmeye tahrik ettiklerini, Nureddin'in de sultanın yakın dostlarının bu konuda yardımcı olmaları için elinden gelen çabayı gösterdiğini ve bu çabalar sonunda 803 yılı Muharrem'in ortasında kendisi yerine onun başkadılığa atandığını söyler.¹⁶

6 İbn Haldûn, *a.g.e.*, VII, 562.

7 İbn Haldûn, *a.g.e.*, VII, 579.

8 İbn Haldûn, *a.g.e.*, VII, 583.

9 İbn Haldûn, *a.g.e.*, VII, 583, 590.

10 İbn Haldûn, *a.g.e.*, VII, 591.

11 İbn Haldûn, *a.g.e.*, VII, 562, 575, 578.

12 İbn Haldûn, *a.g.e.*, VII, 565, 590.

13 İbn Haldûn, *a.g.e.*, VII, 562-565.

14 İbn Haldûn, *a.g.e.*, VII, 578.

15 İbn Haldûn, *a.g.e.*, VII, 610.

16 İbn Haldûn, *a.g.e.*, VII, 611.

Ancak, İbn Haldûn'un Mâlikî kâdîlkudâtılığı serüveni henüz sona ermemiştir ve 803/1401 yılında üçüncü kez bu göreve atanıp bir yıl sonra (804/1402) da tekrar bu görevden azledilmiştir. O, bu görev değişimini anlatırken, Sultan Timur'un yanında bulunduğu sırada, Mısır'dan uzak kaldığını, bu sebeple kendisinin öldüğüne dair çeşitli haberlerin yayıldığını ve bunun üzerine kadılık için seçkin Mâlikî fakihlerinden biri olan Cemâleddin el-Akfehsî'nin getirildiğini, ancak kendisinin Mısır'a geri dönmesi üzerine, bu atamadan vazgeçilerek, kendisinin tekrar başkadılığa atandığını, ne var ki, bir süre sonra, hakkı benimsemeyenler ile kendilerinden adalet beklenmeyen bazı kişilerin kendisine karşı hoşnutsuzluklarının başladığını ve Mâlikîlerden Cemâleddin el-Bisâtî adında birinin göreve atanması için çalıştıklarını, el-Bisâtî'nin de kendisine bu konuda yardımcı olanlara, bir miktar mal dağıttığını ve 804 yılının Recep ayı sonlarında başkadılık görevinin ona verildiğini söyler.¹⁷

804/1403 yılında ise İbn Haldûn'u dördüncü kez Mâlikî kâdîlkudâtılığında görmekteyiz. Ancak, bu görevlendirme de uzun sürmez ve bir yıl, iki ay sonra, 806/1405 de tekrar bu görevinden alınır. 807/1405 yılında beşinci kez Mâlikî kâdîlkudâtılığına atanan İbn Haldûn, üç ay sonra tekrar görevinden alınmış, aradan kısa bir süre sonra ise, 808/1406 yılı Şaban/Şubat ayında altıncı kez bu göreve atanmış ve 26 Ramazan 808 (17 Mart 1406) tarihinde vefat edene kadar bu görevinde kalmıştır.¹⁸

İbn Haldûn'un defalarca Mâlikî başkadılığı görevine atanması ve azledilmesinin arkasında yatan siyasi, sosyal ve bilimsel sebepler; o dönemin sultanları, ileri gelen idarecileri, ilim ve din adamları ve onlar arasındaki ilişkiler ağı, bütün ricâl, tabakat, siyasi tarih, kültür ve kurumlar tarihi kaynakları incelenerek ortaya konulabilir.¹⁹ Bizi, üzerinde çalıştığımız konudan uzaklaştırması endişesiyle, bu meselenin geniş bir şekilde araştırılmasından sarfı nazar edeceğiz. Ancak, konuyla ilgili olarak, İbn Haldûn'un isimlerini zikrettiği iki önemli rakibine işaret etmek istiyoruz.

Bunlardan birisi, yukarıda adı geçen Mâlikî fakihlerinden Cemâleddin el-Bisâtî'dir.²⁰ İbn Haldûn, onun başkadı seçilebilmek için kendisine yardımcı olanlara çeşitli mal ve mükafatlar dağıttığını iddia etmiştir.²¹

İbn Haldûn'un diğer rakibi ise, Ulu caminin (Zeytûne) elli yıllık imam ve hatibi olan meşhur Mâlikî fakihi İbn Arafe'dir.²² İnsanların şeyhu'l-fütyâ Muhammed b. Arafe'ye çok bağlı olduklarını söyleyen İbn Haldûn, el-Merba'da hocaların derslerine birlikte katıldıkları günlerden beri, onun kalbinde kendisine karşı biraz kıskançlık bulunduğunu, kendisinden yaşlı olmasına rağmen, çoğu kere ondan üstün durumda bulunduğunu, bu kıskançlığın onun kalbinde iyice

17 İbn Haldûn, a.g.e., VII, 628-629.

18 İbn Haldûn, a.g.e., VII, 629; Süleyman Uludağ, "İbn Haldûn", *DİA*, IX, 541.

19 İbn Haldûn hakkında döneminin bazı bilgilerinin görüş ve değerlendirmeleri için bk. İbn Haldûn, *Mukaddimetu İbn Haldûn* (nşr. Ali Abdülvâhid Vâfi), Kahire ts., Dâru Nehdati Mısır, III. Baskı, I, 109-112 (nâşirin mukaddimesi).

20 Cemâleddin el-Bisâtî'nin (Ebû Abdillâh Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osman el-Bisâtî) hayatı hk.bk. M. Esad Kılıçer, "Bisâtî", *DİA*, VI, 216-217.

21 İbn Haldûn, a.g.e., VII, 629.

22 Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Arafe el-Vergammî et-Tunûsî hk. bk. Sa'd Gurâb, "İbn Arafe", *DİA*, IX, 316-317.

yerleştiğini, Tunus'a geldiğinde ise, onun veya başkalarının öğrencilerinin yararlanmak için kendisine koştuklarını, bu durumun İbn Arafe'nin ağırına gittiğini, öğrencilerin pek çoğuna kendisine kaşı nefret duyguları aşıladığını, ancak onların bu nefret aşısını kabul etmediklerini, ayrıca sultanın yakın dostlarının da onun etrafında yer alarak kendisine karşı kışkırtma ve gammazlıkta sözbirliği ettiklerini anlatır.²³

İbn Haldûn'un kendi mezhebine mensup fakihlerden İbn Arafe ve Cemâleddin el-Bisâtî hakkındaki bu olumsuz değerlendirmelerinden, taraflardan hangisinin haklı olduğu konusunda olmasa da, onlar arasında bir rekabet ve hatta kıskançlığın bulunduğu konusunda bir kanaate varmak zor değildir.

Diğer taraftan, İbn Haldûn, hayatını kaleme aldığı *et-Ta'rîf*'te, kendisine karşı çıkan çevrelerin ileri sürdükleri iddiaları açıkça belirtmekten ziyade, sürekli olarak onları, bozgunculuk ve fesatçılık yapan kimseler olarak itham etmiş ve şöyle demiştir:

“Benim tutumum öteki yargıç meslektaşlarıma benzemiyordu. Bu yüzden bana karşı hoşnutsuzluk duyular. Beni de alıştıkları kendi yollarına uymaya çağırıyorlardı. Onlar ekâbirin rızasını kazanmaya, âyânı gözetmeye, göz göre göre makam ve mevkie göre karar vermeye, imkansızlık durumunda benimsediklerini bile bile başka bir seçenek varken hâkim hükmünü veremeyeceğinden davaları reddetmeye alışmışlardı... Bütün bu konularda, yalnızca sorumluluğun hakkını vermeye, bu sorumluluğu ve beni bu göreve atayana vefalı olmaya çalıştım. Bu yüzden, herkes bana karşı birleşti, benden yakınlara yardımcı oldular, beni eleştirmekte sözbirliği ettiler. Tanıklığını kabul etmediklerime, kendi bilgime dayandığımdan dolayı, haksız hüküm verdiğimi iletiler.

Diller açıldı, sesler yükseldi. Kimileri, kendi arzularına göre hüküm vermemi istedi. Ama ben, onları dinlemedim. Hasımları bana karşı kışkırttılar. Sultan katında yakınmalarda bulundular. Sultanın yargıçları ve müftüleri, bu konuyu görüşmek için kalabalık bir mecliste toplantı yaptı. Burada, doğruyu eğriden, altın saflığında ayırdım. Sultan, durumlarını açıkça öğrendi. Allah'ın hükmünü, onlara zorla kabul ettirerek uyguladım. Bana adamakıllı köpürdüler. Sultanın dostlarına ve seçkin büyüklerine desiseler düzdüler. Onları makamlarını ihmalde suçladılar ve buna onları itenin töreyi bilmemek olduğu yaldızıyla, kendilerine şefaatchiliği reddetmekle suçladılar. Bu bâtılı, hilim sahibini ayağa kaldıracak, akli başındakini kışkırtacak bana yönelttikleri suçlamalarla örtüyorlardı. Amaçları, onların bana karşı kinlerini kışkırtmak, içlerini nefretle doldurmaktı. Allah, onlara karşılığını verecek ve hesabını soracaktır.”²⁴

Sonuç olarak, bize göre, İbn Haldûn'un yukarıda tespit edilen fikhî birikimi ve engin idarî ve siyasî tecrübesi, onun fıkıh hocalığı ve Mâlikî başkadılığı gibi fıkıh alanıyla ilgili çeşitli görevleri ifa etmesine yetecek derecedir.²⁵ Ne var ki, bu birikimin, İbn Haldûn'u Mâlikî geleneği içerisinde yetişmiş olan İbn Ebî Zeyd el-Kayrevânî, Kâdî Ebû Bekir el-Bâkîllânî, Ebû Bekir İb-

23 İbn Haldûn, *a.g.e.*, VII, 552; ayrıca İbn Arafe hakkındaki sözleri için bk. *a.g.e.*, VII, 558.

24 İbn Haldûn, *a.g.e.*, VII, 564-565.

25 İbn Haldûn'un özellikle Mâlikî fikhındaki yeri hakkında Ali Abdülvâhid Vâfi'nin değerlendirmeleri için bk. İbn Haldûn, *Mukaddimetü İbn Haldûn* (nşr. Ali Abdülvâhid Vâfi), Kahire ts., Dâru Nehdati Mısır, III. Baskı, I, 142-143 (nâşirin mukaddimesi).

nü'l-Arabî, Ebü'l-Velîd el-Bâcî, İbn Rüşd el-Cedd, İbn Rüşd el-Hafîd, Kâdı İyâz, İbnü'l-Hâcib, İbn Ferhûn ve Karafî gibi büyük Mâlikî fakih ve müctehidler arasında saymamız için yeterli olmadığını da itiraf etmeliyiz. Muhtemelen onun, fıkıh alanında ileri derecede bir fakih (müctehid) olmaması, özellikle Mâlikî başkadılığı makamından sık sık azledilmesinin temel sebeplerinden biri olmalıdır.

II. İBN HALDÛN'UN İSLÂM HUKUK TARİHİYLE İLGİLİ GÖRÜŞLERİ (*el-MUKADDİME* ÇERÇEVESİNDE)

İbn Haldûn çağındaki ümranda mevcut olan ilimleri tabîî ve naklî ilimler olmak üzere iki kısma ayırmıştır.²⁶ Naklî ilimlerin sayısının çok olduğunu belirten İbn Haldûn bunları Tefsir, Kıraat, Hadis, Usul-i fıkıh, Fıkıh ve Kelam ilimleri olarak sayar.²⁷

Tefsir ve kıraat ilimlerinin doğuş ve gelişimlerini anlattıktan sonra, hadis tarihi hakkında bilgi veren İbn Haldûn, başlangıçta şeriat ilminin ve dini hükümlerin sırf nakilden ibaret olduğunu, rey ve kıyasta derinleşmekle ilgisinin bulunmadığını, bu sebeple selevin bütün çalışma ve dikkatini nakle yoğunlaştırarak, sahih olan nakilleri araştırıp ikmal ettiklerini, bu çerçevede İmam Mâlik'in de *el-Muvatta* isimli eserini Hicaz tariki üzerine yazıp fıkıh bablarına göre tertip ettiğini anlatır.²⁸

Hadis bilgilerinin az veya çok oluşu bakımından müctehid imamların derecelerinin birbirinden farklı olduğunu belirten İbn Haldûn, bu bağlamda Ebû Hanîfe'nin rivayetinin sadece 17 veya 17'den 50'ye kadar bir miktar olduğunu söylediğini, İmam Mâlik'e göre sadece *el-Muvatta* kitabındaki hadislerin sahih olduğunu ve onların sayısının da 300 civarında bulunduğunu, Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'inde ise 30.000 hadisin mevcut olduğunu söyler.²⁹

Bazı kimselerin, müctehid imamların hadis sahasındaki birikimlerinin az olduğuna dair iddialarına karşı, büyük imamlar hakkında böyle bir kanaate varmanın gerekçesi bulunmadığını belirten İbn Haldûn, şeriatın ancak kitap ve sünnetten öğrenilebileceğini, bir kimsenin hadis sahasındaki birikimi az ise, dini sahih kaynaklardan öğrenebilmesi ve ahkâmı, sahibinden telakki edebilmesi için hadis öğrenip rivayet etmesi ve bunun için çalışıp çabalaması gerekeceğini söyler. Bazı müctehid imamların az hadis rivayet etmiş olmasının sebebini, hadislere arz olan çeşitli cerh sebeplerine ve rivayet tariklerinde ortaya çıkan illetlere bağlayan İbn Haldûn, bu durumda ise, müctehidin içtihadının, kendisini, o hadisi rivayet etmeme sonucuna ulaştırmış olacağını ve böylece de rivayetinin az olacağını belirtir.³⁰

26 İbn Haldûn, *Mukaddimetü İbn Haldûn* (nşr. M. Quatremère), Beyrut 1992, Mektebetü Lübnan, II, 385. Elinizdeki çalışmada, *el-Mukaddime*'nin Arapça aslından nakiller yapılırken, Süleyman Uludağ tarafından Türkçe'ye tercüme edilen *Mukaddime* tercümesinden (İstanbul 1983, Dergâh Yayınları) yararlanılmış, özellikle *el-Mukaddime*'den yapılan tırnak içi nakillerde bu tercüme esas alınmıştır.

27 İbn Haldûn, *Mukaddimetü İbn Haldûn* (nşr. M. Quatremère), Beyrut 1992, Mektebetü Lübnan, II, 386.

28 İbn Haldûn, a.g.e., II, 398.

29 İbn Haldûn, a.g.e., II, 404.

30 İbn Haldûn, a.g.e., II, 404-405.

Ebû Hanîfe'nin az miktarda hadis rivayet etmesini, onun, hadis tahammül ve rivayeti konusunda ileri sürdüğü şartların ağırlığına bağlayan İbn Haldûn, aksi halde Ebû Hanîfe'nin kasten hadis rivayetini terk etmediğini, onun hakkında böyle bir şeyin kesinlikle düşünülmemeyeceğini, hadis ilminde büyük imam kabul edilen kişiler tarafından onun mezhebine itimat edildiğini, bu durumun ise, Ebû Hanîfe'nin hadis ilmindeki büyük müctehidlerden biri olduğuna delâlet edeceğini söyler.³¹

İbn Haldûn, bu konuda şüpheyi kapılınmaması gerektiğini, çünkü müctehid imamların, herkesten daha çok haklarında hüsnü zan beslenmeye ve sıhhatli izah şekilleri bulunmaya layık kimseler olduklarını söylemiştir.³² Onun müctehid imamlara saygı konusundaki bu vurgularına rağmen, özellikle Ebû Hanîfe'nin 17 veya 50 civarında sahih hadis rivayet ettiğine dair söylenti kitabına almış olması, başka müelliflerin de kendisinden aynı nakilleri yapmasına sebep olmuştur. Mesela, Ahmed Emin, hadis uydurmacılığının sebeplerini anlatırken, bunlardan birinin de kelamî-fikhî ihtilaflar olduğunu ileri sürerek, “üzerinde ihtilaf edilen fer'i bir fikhî hüküm yoktur ki, şu ve bu tarafı destekleyen bir hadis bulunmuş olmasın. Öyle ki, ulema Ebû Hanîfe'nin mezhebi için, 'onun katında az sayıda hadis, sahih kabul edilmiştir' derler. İbn Haldûn, 'onların 17 tane olduğunu söyler.' (Hâlbuki) onun kitapları sayılamayacak kadar çok hadislerle doludur” demiştir.³³ Mustafa es-Sibaî ise, Ebû Hanîfe'nin mezhebinin fikhî istinbat ve fer'i hüküm çıkarma bakımından mezheplerin en geniş olduğunu, bu fer'i meselelerin sayısının yüz binlere ulaştığını, Ebû Hanîfe'nin bütün bu meseleleri ise az sayıdaki ahkam ayetleri ile on küsur hadisten çıkardığını düşünmenin makul olmadığını, İbn Haldûn'un da bu konuda kesin bir kanaati bulunmadığını ifade edecek tarzda konuştuğunu, kaldı ki, bu konuda İbn Haldûn'dan önceki seleften de herhangi bir bilgi duymadıklarını, aksine bu konuda ulemanın sözlerinin, Ebû Hanîfe'nin yanında büyük bir sayıda sahih hadis bulunduğu görüşünü desteklediğini belirterek, hem İbn Haldûn'u hem de Ahmed Emin'i tenkit eder.³⁴ Bize göre, burada İbn Haldûn sadece Ebû Hanîfe'nin az sayıda sahih hadis rivayet etmiş olduğunu vurgulamak istemiştir. Kendisinin de işaret ettiği gibi, bir kimsenin az sayıda hadis rivayet etmiş olması, onun az sayıda hadis bildiği anlamına gelmez. Ne var ki İbn Haldûn, bu vurguyu ifade ederken kendisinden beklenen titizlik ve özeni göstermemiş ve eserine aldığı bir söylentinin tarih boyunca ne tür tartışmalara sebep olacağını öngörememiştir.³⁵

Ebû Hanîfe ve diğer mezhep imamlarının hadis rivayetleriyle ilgili verdiği bu bilgilerden sonra, İbn Haldûn İslam hukuk tarihiyle ilgili görüş ve düşüncelerini “Fıkıh ilmi” başlığı altında anlatmıştır.

31 İbn Haldûn, a.g.e., II, 405.

32 İbn Haldûn, a.g.e., II, 406.

33 Ahmed Emin, *Fecru'l-İslâm*, Beyrut 1969, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, s. 214.

34 Mustafa es-Sibaî, *es-Sünnetü ve mekânetühâ fi't-teşri'i'l-İslâmî*, Beyrut – Dimaşk 1405/1985, el-Mektebü'l-İslâmî, s. 257-258. İbn Haldûn'un, Ebû Hanîfe'nin yanında 17 veya 50 civarında sahih hadis bulunduğu dair söylenti eserine almasıyla ilgili çeşitli tartışmalar için bk. Yavuz Köktaş, “İbn Haldûn'un *Mukaddime* Adlı Eserinde Hadis İlimleri ve Hadis - Sosyoloji İlişkisi”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sivas 2003, Cilt: VII/1, s. 311-312.

35 İbn Haldûn'un bu ifadesinin çeşitli açılardan değerlendirilmesi için bk. Yavuz Köktaş, a.g.m., s. 311.

Fıkıhın “vacip, haram, mendup, mekruh ve mubah olmaları bakımından mükelleflerin fiillerine dair olan ilahi hükümlerin bilinmesi” şeklinde tarif eden İbn Haldûn, bu hükümlerin ancak kitap, sünnet ve bu hükümlerin bilinmesi için Şâri tarafından tespit edilen icma ve kıyas gibi diğer şer’î delillerden elde edilebileceğini ve işbu delillerden çıkarılan hükümlere de yine fıkıh adının verileceğini söyler.³⁶

İlk İslam bilginlerinin şer’î delillerden hüküm çıkarırken çeşitli farklı sonuçlara vardıklarını belirten İbn Haldûn, böyle bir farklılığın kaçınılmaz olduğunu, çünkü genellikle şer’î delillerin çoğunlukla naslardan ibaret bulunduğunu, bu nasların da Arapça olduklarını, Arapça’daki lafız ve kelimelerin ise pek çok manaya geldiklerini, bu manalardan birini tercih konusunda bilginler arasında bir takım ihtilaflar bulunduğunu söyler. Ayrıca, sünnetin de sübut bakımından çeşitli derecelere sahip olduğunu ve onlardan birini tercih etmek gerektiğini, bu tercihin nasıl yapılacağına ise ayrı bir ihtilaf konusu olduğunu söyleyen İbn Haldûn, aynı şekilde, nasların dışındaki diğer şer’î delillerin de ihtilaf konusu olduklarını anlatır.³⁷ Fakihlerin farklı hükümlere ulaşmalarının en önemli sebeplerinden birinin de dünyadaki olayların durmadan yenilenmesi/değişmesi olduğuna işaret eden İbn Haldûn, böylece nasların hâdiselere yetmez hale geldiğini, bu durumda, delâlet itibarıyla naslarda hükümleri açık olmayan hâdiselerin, hükmü nasla sabit olan hâdiselere kıyas edildiğini, kıyas işlemi yapılırken de hâdiseler arasındaki benzerliğin esas alındığını ve bu benzerliğin tespit edilmesinin yöntem ve şartlarının da bir takım ihtilaflara yol açtığını belirtir.³⁸

İslam’ın ilk yıllarında Arapların ümmî bir kavim olduklarını, daha sonra İslam şehirlerinin geliştiğini ve Arapların ümmiliğinin ortadan kalktığını, fıkıhın kemale ererek bir sanat ve ilim haline geldiğini, bunun üzerine başta Kuran okuyuculuğu ile meşhur olan kurrâ’nın yerini fukaha ve ulemanın aldığını belirten İbn Haldûn, bu fakihlerin iki gruba ayrıldıklarını ve bunlardan birinin Ehl-i rey ve Ehl-i kıyas usulünü, diğerinin ise Ehl-i hadis metodunu benimsediğini belirterek, ehl-i reyin Iraklı, Ehl-i hadisin ise Hicazlı fukahadan meydana geldiğini söyler. Iraklılar arasında hadis az olduğu için onların daha çok kıyasa başvurduklarını ve bundan dolayı kendilerine Ehl-i rey adı verildiğini, bu grubun reisinin Ebû Hanîfe olduğunu; Hicazlıların reisinin ise önce Mâlik b. Enes, ondan sonra ise Şâfiî olduğunu anlatır.³⁹

Bu ekollerden sonra, kıyası inkâr ve reddeden Zâhirîlerin ortaya çıktığını ve onların şer’î hükümleri idrak etme vasıtalarının tümünü nas ve icmadan ibaret saydıklarını belirten İbn Haldûn, bu mezhebin imamının Davud b. Ali olduğunu söyler.⁴⁰

Bu üç mezhebin ümmet arasında meşhur hale geldiğini, ancak Ehl-i beyt’in (Şia) şaz olarak bir mezhep icat ettiğini, aynı şekilde Hâricîlerin de şaz bir fıkıh mezhebi olduğunu, cumhurun ise bu iki mezhebi dikkate almayıp, aksine alabildiğine onları reddettiğini anlatan İbn

36 İbn Haldûn, *Mukaddimetü İbn Haldûn* (nşr. M. Quatremère), Beyrut 1992, Mektebetü Lübnan, III, 1.

37 İbn Haldûn, a.g.e., III, 1-2.

38 İbn Haldûn, a.g.e., III, 2.

39 İbn Haldûn, a.g.e., III, 2-3.

40 İbn Haldûn, a.g.e., III, 3.

Haldûn, kendilerinin bu şaz mezheplere ait herhangi bir şey bilmediklerini, kitaplarını görmediklerini, kaldı ki, bu zümrelerin yaşadıkları yerlerin dışında kitaplarının bulunmadığını ifade eder.⁴¹ Ayrıca, Zahirîlerin imamlarının bulunmaması ve cumhurun bu mezhebi benimseyenleri reddetmesi sebebiyle, onların da bugün ortadan kalktığını ve sadece muhalled (veya mücellet) kitaplarının kaldığını, zaman zaman bu mezhebi benimsemek adına batıl peşinde koşanlar (battâlin) bulunmakla birlikte, onların, cumhurun muhalefet ve inkârı ile karşılaştıklarını, anah-tar vazifesi gören muallim ve üstatların aracılığı olmadan bu kitaplardan nakillerde bulunmaları yüzünden sık sık Ehl-i bid'attan sayılma durumuna düştüklerini, hadis ilmindeki yüksek derecesine rağmen İbn Hazm'ın da Zahirîye mezhebine geçerek bu mezhepte maharet kazandığını, hatta bizzat kendi imamları olan Davud'a bile muhalefet ettiğini, ayrıca birçok imama saldırdığını, bu yüzden de halkın hışmına uğrayıp, kötöleme ve inkâr açısından mezhebi hakkında uzun uzadıya konuşulduğunu, eserlerinin nazar-ı itibara alınmayarak terk edildiğini, hatta çarşıda satılmalarının yasaklanıp zaman zaman da parçalandığını anlatır.⁴²

Artık, Irak'ta doğan Ehl-i rey ile Hicaz'da doğan Ehl-i hadis mezhebinden başka bir mezhep kalmadığını söyleyen İbn Haldûn, Iraklıların mezhebinin imamının Ebû Hanîfe olduğunu ve onun fıkhıdaki makamının ulaşamaz derecede yüksek bulunduğunu belirtir.⁴³ Hicazlıların imamlarının, hicret yurdu olan Medine'nin imamı bulunan Mâlik b. Enes olduğunu, ondan sonra Muhammed b. İdris eş-Şâfiî'nin geldiğini, Şâfiî'nin önce İmam Mâlik'ten eğitim aldığını, daha sonra da Irak'a giderek Ebû Hanîfe'nin öğrencilerinden okuduğunu ve böylece Hicazlılarla Iraklıların yöntemlerini birleştirerek kendine has bir mezhep ortaya koyduğunu belirtir. Mâlik ve Şâfiî'den sonra ise, büyük muhaddislerden Ahmed b. Hanbel'in zuhur ettiğini, onun talebelerinin de çok miktarda hadis bildikleri halde, Ebû Hanîfe'nin öğrencilerinden dersler alarak kendilerine mahsus bir mezhep meydana getirdiklerini söyler.⁴⁴

İslam şehirlerinde bu dört şahsın taklit edildiğini, bunların dışındaki imamları taklid edenlerin ortadan silinip gittiğini ve artık halkın ihtilaf kapısını ve yollarını kapattığını belirten İbn Haldûn, ilimlere dair kavram ve teknik deyimlerin çoğaldığını ve ictihad derecesine ulaşamaz hale geldiğini, bu sebeple içtihadın, ehli olmayan, dini hayatına ve görüşüne güvenilmeyen kimselere nispet edilmesinden korkulur olduğunu, bundan dolayı da halkın bu dört imamdan birini taklide yöneldiğini, artık geriye, dört imamın mezheplerini nakil ve onunla amel etmekten başka bir şey kalmadığını ve bugün için fıkıh ilminin de bundan başka bir ürünü bulunmadığını anlatır.⁴⁵

Daha sonra İbn Haldûn, dört fıkıh mezhebinin yaygın oldukları coğrafyalar hakkında ayrıntılı bilgiler verir. Ona göre, sayısı az olan İmam Ahmed'in mukallitleri genellikle Suriye'de ve Irak'ın Bağdat şehri ve çevresinde bulunur. Vaktiyle bunların Bağdat'ta sayıları çoktu; hatta Bağdat çevresinde Şiilerle atışırlandı. Bu gibi kapışmalardan dolayı Bağdat'ta büyük bir fitne

41 İbn Haldûn, *a.g.e.*, III, 3.

42 İbn Haldûn, *a.g.e.*, III, 4.

43 İbn Haldûn, *a.g.e.*, III, 4.

44 İbn Haldûn, *a.g.e.*, III, 5-6.

45 İbn Haldûn, *a.g.e.*, III, 6.

çıkmişti. Tatarların (Moğollar) burasını istila etmesinden sonra onların güçleri kesildi ve bir daha nüfuzları eski haline dönmedi. Şimdi Hanbelîlerin çoğu Şam'da bulunmaktadır.⁴⁶

Bugün Irak, Hind, Çin, Mâverâünnehir ve tüm Arap olmayan memleketlerdeki Müslümanlar Ebû Hanîfe'yi taklit etmektedir. Onun talebeleri Abbasi halifelerinin dostları idi. Bu sebeple telif ettikleri eserlerin sayısı ve Şâfiîlere karşı giriştikleri münazaralar fazla, ihtilaflarla ilgili tartışmaları güzeldir. Kâdî İbn Arabî ve Ebü'l-Velîd el-Bâcî yaptıkları seyahatlerle bu ilimden bir nebze Mağrib'e getirmişlerdir.⁴⁷

İmam Şâfiî'nin mezhebi ise Mısır, Irak, Horasan ve Mâverâünnehir bölgesinde yayılmış, bütün şehirlerde tedris ve fetva itibarıyla Hanefîlerle baş başa gitmiş, aralarında cereyan eden tartışma meclisleri muazzam olmuştur. İbn Haldûn, İmam Şâfiî'nin Mısır'a gelmesi üzerine orada Şâfiîliğin yayıldığını, daha sonra Mısır'da Râfıza (Fâtımî) hânedanlığının kurulmasıyla Ehl-i sünnet ve'l-cemaat fıkhnın inkıraza uğrayıp Ehl-i beyt (Şiî) fıkhnın hâkim olduğunu, Selahaddin Eyyubî tarafından Ubeydî-Râfızî hanedanlığının ortadan kaldırılmasından sonra, Mısır'da tekrar Şâfiî fıkhnın rağbet bulduğunu anlatır.⁴⁸

Mâlikî mezhebinin ise, her ne kadar başka yerlerde bulunsun da özellikle Mağrip (Kuzey ve Batı Afrika) ve Endülüs halkı arasında yayıldığını belirten İbn Haldûn, bunun sebebini, buralardaki halkın genellikle Hicaz'a gidip gelmelerine ve o dönemde Medine'nin bir ilim merkezi olmasına bağlar. İbn Haldûn'a göre, Mağrip ve Endülüs halkının Mâlikî mezhebini benimsemesinin bir diğer sebebi ise, onlarda bedevîlik (bedâvet) halinin baskın olmasıdır. Iraklılar için meşgale konusu olan hadâret, onlar için söz konusu değildi. Bu yüzden Mâlikî mezhebi, onlar arasında esas şekliyle ve olduğu gibi mevcudiyetini muhafaza ede gelmiş, diğer mezheplerde görüldüğü gibi hadariliğin gereği olan tenkih ve tehziib yani fikhî meseleleri belirli bir nizam ve tertibe koyma işi, bu mezhebe girmeye imkan bulamamıştır.⁴⁹

İbn Haldûn dört mezhebin yayılış tarih ve coğrafyası hakkında genel bilgiler verdikten sonra, ayrıntılı bir şekilde Mâlikî mezhebinin tarihini incelemeye başlar. Bu çerçevede İmam Mâlik'in Mısır, Irak ve Afrika kökenli ilk öğrencilerinden başlayarak, bu ülkelerde Mâlikî mezhebinin yayılışını, *el-Muvatta*, *el-Müdevvene*, *el-Utbiyye*, *el-Esediyye* başta olmak üzere, Mâlikî mezhebinin usul ve fûrûuna ilişkin temel kaynaklarını, şerh ve hâşiyelerini, çeşitli silsilelerini (tarîk) kendi dönemine kadar ayrıntılı bir şekilde anlatır.⁵⁰

İbn Haldûn, fıkıh ilmi ve İslam hukuk tarihiyle ilgili bu bilgileri verdikten sonra, fıkıh ilmiyle doğrudan ilişkili olan ferâiz, usûl-i fıkıh ve hilâfiyât ilimlerinin mahiyetleri, gelişim süreçleri, problematikleri ve temel kaynakları hakkında bilgiler vermiştir.⁵¹ Bu ilimlerden özellikle hilâfiyât hakkında bilgiler verirken, onun doğuş ve gelişmesi hakkında önemli değerlendirmelerde bulunan İbn Haldûn şunları söyler:

46 İbn Haldûn, a.g.e., III, 6-7.

47 İbn Haldûn, a.g.e., III, 7.

48 İbn Haldûn, a.g.e., III, 7-8.

49 İbn Haldûn, a.g.e., III, 8-9.

50 İbn Haldûn, a.g.e., III, 9-14.

“Şer’i delillerden istinbat edilen fıkıh ilminde, müçtehitler arasında pek çok ihtilâf meydana gelmiştir. Müçtehitlerin takip ettikleri usul ve görüş farklılığına bağlı olarak, bu ihtilâfların meydana gelmesi kaçınılmaz olmuştur. Adı geçen ihtilâflar, İslam’da alabildiğine genişlemişti. Mukallitlerin diledikleri müçtehitleri taklit etme imkânları vardı. Nihayet bu durum, dört büyük imama kadar gelip dayandı. Onlar halk nazarında hüsnü zan beslenecek bir mevkie sahip oldular. Bunun için insanlar onları taklitle yetindi ve onların dışında kalanların taklit edilmesine engel oldular. Çünkü içtihat zorlaşmış, onun maddelerini teşkil eden ilimler zamanla çeşitli şubelere ayrılmış ve dört mezhebin dışında kalan müçtehitler artık kalmamıştı. Bu sebeple, söz konusu dört mezhep, İslam’ın asılları mesabesine konmuş, onlara sıkı bir şekilde bağlanan ve onların hükümlerini esas alanlar arasında cereyan eden ihtilâflar, şer’i naslar ve fikhî esaslardaki ihtilâf derecesinde tutulmuştur.

Peşinden gittiği imamın mezhebinin sıhhatini göstermek için bütün mezhep mensupları arasında münazaralar cereyan etti. Bu tartışmalar, sağlam esasları ve doğru usulleri, taklit ettiği mezhebin lehinde delil olarak kullanma şeklinde cereyan ediyor ve bu münakaşalar, şer’î meselelerin ve fikhî konuların tümünde uygulanıyordu. Bazen Şâfiî ile Mâlik arasında ihtilâf meydana geliyor, Ebû Hanîfe bunlardan birine muvâfakat ediyor; bazen Mâlik ile Ebû Hanîfe arasında ihtilâf çıkıyor, Şâfiî onlardan birini destekliyor; bazen Şâfiî ile Ebû Hanîfe arasında ihtilâf cereyan ediyor, Mâlik onlardan birini tutuyordu. Bu münazaralarda bahis konusu dört imamın gerekçeleri açıklanıyor, ihtilâflarının kaynakları ve içtihatlarının mahalleri ortaya seriliyordu. İlmin bu çeşidine Hilâfiyât (İlm-i hilâf) deniyordu... İmamların delillerini ve kaynaklarını bilme ve bu ilmi inceleyerek arzu edilen konular hakkında istidlâlde bulunma maharetini kazanma bakımından, doğrusu bu ilmin temin ettiği fayda çok büyüktür. Hanefî ve Şâfiîlerin bu ilme dair olan telifleri, Mâlikîlerinkinden daha fazladır. Çünkü bilindiği gibi, Hanefîlerde kıyas, mezheplerindeki birçok fer’î hususların esasını teşkil eder. Bu sebeple onlar, nazar (münazara, tartışma) ve araştırma ehlidir. Mâlikîler ise çoğu zaman eser ve nakle dayanmışlardır ve onlar ehl-i nazar değildir. Ayrıca, Mâlikîlerin ekserîsi Mağriplidir ve onlar, çok az istisnasıyla, söz konusu sanatlardan gâfil olan bedevîlerdir.”⁵²

Öte yandan, İbn Haldûn *el-Mukaddime*’de kitap telif edilmesi sırasında gözetilmesi gereken amaçları anlatırken, bu amaçlardan birinin de ilmin meselelerinin bablar itibarıyla tertip ve düzene konulması olduğunu söyler ve kitaplardaki sistematik eksikliklere örnek olarak bazı Mâlikî kaynaklarını gösterir ve şöyle der:

“Nitekim Sahnûn’un, İbn Kâsım’dan rivayet ettiği *el-Müdevvene* ile Utbî’nin İmam Mâlik’in ashabından rivayet ettiği *el-Utbiyye*’de durum vaki olmuştur. Çünkü bu eserlerde fıkıhın muhtelif bablarına ait olan birçok mesele, ait oldukları bablardan başka yerlerde bahis konusu edilmişlerdir. Bundan dolayı, *el-Müdevvene*’yi İbn Ebî Zeyd tehzip ve tertip etmiş, fakat *el-Utbiyye* tertip edilmeden olduğu gibi kalmıştır. O yüzden, *el-Utbiyye*’de her babta bir takım meseleler görmekteyiz ki, bunlar ait oldukları esas bablardan başka yerlerde bahis konusu edilmişlerdir.

51 İbn Haldûn, a.g.e., III, 14-25.

52 İbn Haldûn, a.g.e., III, 23-25.

Ulema, İbn Ebî Zeyd'in ve ondan sonra da Berdaî'nin *el-Müdevvene* üzerindeki tertip ve düzenleme mahiyetindeki çalışmaları ile yetinip *el-Utbiyye*'den müstağni kalmışlardır.”⁵³

Aynı şekilde, İbn Haldûn, ilimlere dair teliflerin çok olmasının, o ilmin tahsiline engel olduğunu anlatırken, bir ilimde mevcut olan çok sayıdaki kitapları ilim taliplerinin okumaları için ömürlerinin yetmeyeceğini ve bu sebeple de tabîi olarak bir takım eksiklikler olacağını belirterek, bu duruma Mâlikî mezhebinin büyük müdevvenatını örnek gösterir ve şunları söyler:

“Sonra talebe Kayravan tarikini ve usulünü, Kurtuba, Bağdat ve Mısır usulünden ve onlardan sonra gelenlerin tariklerinden ayırt etmeye ve bütün bunları ihata etmeye ihtiyaç duyar. Ancak bu durumda olan bir kimsenin, fetva makamına ehil olduğu teslim ve kabul edilir. Hâlbuki bütün bunlar, mükerrer şeylerdir. Hepsinin manası bir ve aynıdır. Hal bu iken yine de bir talebe bütün bunları hazır bulundurmak ve bir diğerinden ayırt etmek zorundadır. Ömür ise sadece bunlardan birini tahsil ederken tükenir gider. Şayet talebelere ders okutan muallimler sadece mezheple ilgili meselelerle yetinmiş olsalardı iş bundan çok daha az zahmetli olur, eğitim ise basit ve tahsili rahat bir halde bulunurdu. Ancak, bu tedavisi bulunmayan bir derttir. Çünkü âdetler bu noktada karar kılmış, o yüzden de bu husus nakli ve değiştirilmesi mümkün olmayan bir tabiat haline gelmiştir.”⁵⁴

Diğer taraftan, İbn Haldûn'un *et-Ta'rîf*'te kendi hayatını anlatırken, Mısır'daki yargı (kaza) sisteminin işleyişi ve yozlaşması hakkında verdiği bazı bilgiler, İslam hukuk tarihi açısından çok önemli birer tarihî belge niteliğindedir. Ona göre, tanıklar (şahitler), kadı divanlarının kâtipleri ve tuğracıları, mezheplerin müftü ve kadıları olmak üzere yargı bürokrasisinde yer alan hemen hemen bütün aktörler, büyük bir çürüme içerisinde bulunmaktadır. Bu çerçevede İbn Haldûn, kendi döneminde Mısır'daki mezhep müftü ve kadıları hakkında şunları söylemektedir:

“Daha sonra, mezhep müftülerine yöneldim. Aşırı muhalefetleri, hasımlara telkinleri, hüküm infazından sonraki fetvaları dolayısıyla, bunlardan hâkim olanlar, son derece uzmandılar. Bir de baktım ki, içlerinde aşağılık olanları var. Talep ve adaletin peşini neredeyse bırakmazlar. Fetva ve tedris mertebelerine sıçrama yapıverirler, oralara kurulurlar ve götürü usulle elde ediverirler. Ehliyetlerini ne kınayan, ne eleştiren, ne de süzgeçten geçiren var. Çünkü onların sayıları çok fazla ve insanların nüfusu da kalabalıktır. Fetva kalemi, bu bölgede serbest ve dizgini başboş bulunmaktadır. Bütün hasımlar, ondan bir yular çekistirir. Ucundan kenarından bir yanını alır. Bununla hasmına karşı zafer arzular, iddiasını kabul ettirmekte kullanmaya çalışır. Müftü de, bu konuda ona, ihtilaf dargeçitlerini izleyerek tam istediğini ve beklediğini verir. Böylece fetvalar, çelişir ve çatışır. Hele bu durum hüküm infaz edildikten sonra olursa, kargaşa giderek büyür. Mezheplerde farklı görüş çoktur. İnsafı bulmak zordur. Müftünün yetkinliğini veya fetvanın şöhretini, halktan biri ayırt edemez. Dolayısıyla, bu yolun neredeyse sonu yok, kargaşa da bitesi değil.”

“Bu konuda gerçeği bütün çıplaklığıyla haykırdım. Tutkularının esiri olanların ve cahillerin dizginlerini zaptettim, onları gerisin geri gönderdim. İçlerinde Mağrip'ten gelip devşirme bilgiler-

53 İbn Haldûn, a.g.e., III, 246.

54 İbn Haldûn, a.g.e., III, 248-249.

le alimlik taslayan kimseler vardı. Şurada burada bir takım bilimsel terim kırıntılarıyla şarlatanlık yapıyorlardı. Meşhur bir hocaya intisapları yoktu. Herhangi bir fende kitapları bilinmiyordu. İnsanları alay konusu yapıyorlardı. İnsanların şerefleriyle oynamak, ailelerine dil uzatmak için toplantılar düzenlemekteydiler. Benim tutumum, onları zora düşürdü, bana karşı haset ve kinle doldurdu. İbadet yolunu tutmuş zaviye sakinlerinden yandaşlarıyla kafa kafaya verdiler. Burarlardan, Allah’a karşı zulmetmek üzere makam satın aldılar. Bazen hak sahipleri onları hakem yapmaya mecbur kaldı. Şeytanın dillerine doladığına göre karar verirler, bununla ıslah ruhsatı almaya çalışırlardı. Din, Allah’ın hükümlerini cehalete maruz bırakmaktan onları alıkoyamıyordu. Ellerindeki ipi kestim. Zulmettikleri kişilere, Allah’ın hükümlerini geçerli kıldım. Allah’tan başlarına geleceği önleyemediler. Zaviyeleri ıssız kaldı, suyunu çektikleri kuyuları kurudu. Şerefi lekelemek, benimle ilgili bin bir iftira uydurmak ve yalan söylemek üzere ayakta kimıyla birliktr karmakarışık sözlere başladılar. Bunları insanlar arasında yayıyorlardı. Sultana benim zulmünden yakınma tuzakları kuruyorlardı.”⁵⁵

III. DEĞERLENDİRME ve SONUÇ

İbn Haldûn’un İslam hukuk tarihiyle ilgili görüşlerini değerlendirmeden önce, onun fikhî birikimi hakkındaki görüşümüzü tekrar hatırlatmak istiyoruz:

Bize göre, İbn Haldûn’un sınırlı derecede sayılabilecek bir fıkıh eğitimi alması ve çeşitli idarî ve siyasî görevleri sebebiyle uzun yıllar fıkıh alanı dışında kalması sebebiyle, Mâlikî geleneği içerisinde yetişmiş ileri derecede bir fakih (müctehid) olduğu söylenemez. Ancak, onun almış olduğu bu fıkıh eğitimi ve engin idarî ve siyasî tecrübesi, gerek fıkıh hocalığı ve Mâlikî başkadılığı gibi fıkıh alanıyla ilgili çeşitli görevleri ifa etmesine, gerekse *el-Mukaddime*’sinde İslam hukukuyla ilgili görüş belirtmesine yetecek bir miktardadır.

İbn Haldûn’un *el-Mukaddime*’de İslam hukuk tarihiyle ilgili anlattığı konulara ve verdiği bilgilere genel bir bakışla bakıldığı zaman, söz konusu bilgilerin İslam hukuk tarihiyle ilgili özet bilgiler olduğu ve önemli bir değerlendirmeyi içermediği söylenebilir. Ancak, bu bilgilere yakından bakıldığında, İbn Haldûn’un fıkıh mezhepleri ve İslam hukuk tarihi hakkındaki yaklaşımlarının temel göstergeleri hakkında bir takım ipuçları elde edilebilir.

Öncelikle belirtmeliyiz ki, İbn Haldûn’un fıkıh, usul-i fıkıh, ferâiz ve hilâfiyat ilimlerinin doğuşu, gelişmesi ve temel kaynaklarıyla ilgili verdiği bilgiler tarihen doğru bilgilerdir. O, bu ilimlerin tarihlerini doğru bir şekilde özetlediği gibi, bilhassa fıkıhta taklit ve taassup döneminin başladığını, ictihad kapısının kapandığını ve fıkıhın kısırlaşmaya yüz tuttuğunu söylemektedir. Ne var ki, bu konuda İbn Haldûn için getirilebilecek en önemli eleştiri, onun bir fıkıh hocası ve bir mezhebin hukukî uygulamadaki en yüksek bürokratik temsilcisi olarak, taklit düşüncesiyle aktif bir şekilde mücadele edeceği yerde, pasif bir onaylayıcı gibi davranmış olmasıdır.

İbn Haldûn’un *el-Mukaddime*’de, doğup yetiştiği bölgenin ve bizzat kendisinin mezhebi olan Mâlikî mezhebinin tarih ve literatürüne daha çok yer vermesi anlayışla karşılanabilir ol-

55 İbn Haldûn, *et-Ta’rif (Kitâbu’l-İber ve divâni’l-mübtade’ ve’l-haber içerisinde)*, VII, 563–564.

makla beraber, onun, diğer hukuk mezhepleri hakkında, önemleri ve İslam dünyasındaki yaygınlıklarıyla orantısız bir biçimde, muhtasar bilgiler vermesinin, onu biraz mezhepçi ve yerel bir fakih haline getirdiği söylenebilir. Çünkü o, Hanefilik ve Şâfiilik hakkında bilgi verirken, sanki adı geçen mezheplerin mensuplarının sayılarının fazla olması sebebiyle zorunlu olarak bilgi verir gibidir. Hanbelî mezhebi tarihi ve literatürü hakkında hemen hemen hiç bilgi vermemesinin sebebi de muhtemelen, adı geçen mezhebin mensuplarının azlığı olmalıdır. Ayrıca Zâhirîlik, Şîilik, Hâricîlik ve Mutezile'nin fikhî görüşleri hakkında da *el-Mukaddime*'de yeterli bilgiye rastlanmamaktadır.

İbn Haldûn'un İslam hukuk tarihiyle ilgili söyledikleri içerisinde belki de en orijinal olanı, hukuk mezheplerinin yayılış sebeplerini ümran teorisiyle ilişkilendirmesidir. Bu çerçevede o, Mâlikî mezhebinin ve onun da bağlı bulunduğu ana damar olan Ehl-i eserin, hayatlarına bedâvetin hâkim olduğu Hicaz ve Mağrip bölgesi halkları arasında; rey, nazar ve kıyas konusunda gelişmiş olan Hanefî mezhebinin (Ehl-i rey) ise, kendilerine hadarîliğin hâkim bulunduğu Irak bölgesi halkları arasında yayıldığını söylemiştir. İbn Haldûn'un fikhî mezheplerinin İslam dünyasında yayılışlarıyla ilgili bu tespiti doğru olmakla beraber, adı geçen sebep, söz konusu fikhî mezheplerinin çeşitli tarihî dönemler içerisinde, birbirinden çok farklı bölgelerde doğmaları, gelişmeleri veya sükuta uğramalarını açıklamak için yeterli değildir. Çünkü, Ehl-i eserin en sıkı temsilcisi olan Hanbelî mezhebi, hadarîliğin merkezlerinden biri olan Bağdat'ta doğduğu gibi, XVIII. Yüzyıldan itibaren de bedâvetin hâkim olduğu Hicaz bölgesinde Vehhâbî hareketi adıyla yeniden gün yüzüne çıkmış; Mâlikî mezhebi ise, başlangıçta hadarîliliğin merkezlerinden biri olan Mısır'da geliştiği halde, daha sonra burada inkıraza uğrayarak bedâvet bölgelerinden Mağrip'te ve hadâret bölgelerinden Endülüs'te yayılmış; Ehl-i reyi temsil eden Hanefî mezhebi hadarîliğin hâkim olduğu Irak bölgesinde doğmuş, ancak en az Hicaz kadar bedâvetin hâkim olduğu Orta Asya ve Kafkaslar bölgelerinde yayılırken, hadarîliğin merkezlerinden olan Endülüs'te herhangi bir iz bırakamamıştır. Bu durum, fikhî mezheplerinin farklı coğrafyalarda yayılmalarının veya inkıraza uğramalarının, hadarîlik ve bedevîlik dışında dinî, tarihî, siyasî, hukukî ve kültürel pek çok sebepleri bulunduğunu göstermektedir.